

Uğur BAŞARAN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türk Halkbilimi Bölümü
ubasaran@cumhuriyet.edu.tr
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-4736-400X

Geleneksel Sağlıkta Yöntemlerinde Toprağın Kullanımı Üzerine*
Thoughts On The Use Of Soil In Traditional Treatment Methods

Öz

Halkbilimi, ortak paydaya “kültür”ü alarak birçok bilim dalı ile temas halinde olan disiplinler arası bir sahadır. Gelenekten edebiyata, mutfaktan oyunlara geniş bir yelpazeyi çalışma konusu edinebilen halkbiliminin inceleme alanlarından biri de halk hekimliğidir. Alternatif tıp, folklorik hekimlik vs. gibi adlarla anılan ve temelde geleneksel sağaltma (tedavi) yöntemlerini ele alan halk hekimliği, yüzyıllar boyunca halkın sağlığıyla ilgili karşılaştığı problemler karşısında ürettiği uygulamalar bütünü olarak da tanımlanabilir.

İletişim kanallarının çoğunu söz vasıtasıyla yapılandığı için büyük oranda “sözlü kültür ortamı” insanların oluşturduğu kitle olarak da tanımlanabilecek halk, doğaya kattığı her şeyi –yani kültürü- hayatında en çok etkileşime girdiği unsurlarla bezer. Bu unsurlardan en önemlilerinden biri de şüphesiz ki topraktır. Anasır-ı erbadan biri olan toprak aynı zamanda yeryüzünün doğal örtüsü, besinlerin kaynağı ve canlılığın kaynağıdır.

Bu çalışmada halk kültüründe çok kıymetli bir yeri olan toprağın geleneksel sağaltma yöntemlerindeki kullanımlarından örnekler verilecek ve söz konusu kullanımların kültürel arka planları yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halkbilimi, Halk Hekimliği, Sözlü Kültür Ortamı, Toprak.

Abstract

Folklore is an interdisciplinary field which in contact with many scientists by taking “culture” into common denominator. Folk medicine is one of the study areas of folklore that workable a wide range of from tradition to literature, from kitchen to games. Folk medicine cited as alternative medicine, folkloric medicine and basically handled traditional treatment methods, can defined the whole set of applications against folk’s problems related to health for centuries.

Folk can be defined as the mass of “oral cultural environment” people because of substantially configures the majority of communication channels by word, bedect everything that adds to nature –also culture- with the elements that interact most in life. One of the most important of these elements is undoubtedly soil. The soil which is one of the main branches is also the natural cover of the earth, the source of nutrients and the source of life.

In this study, examples will be given of the use of the soil which is a very precious place in folk culture, in traditional healing methods and cultural backgrounds of such uses will be tried to be interpreted.

Keywords: Folklore, Folk Medicine, Oral Cultural Environment, Soil.

* Bu makale, 13-15 Ekim 2017 tarihinde Sivas’ta gerçekleştirilen Halk Kültüründe Toprak Uluslararası Sempozyumu’nda sunulan “Türk Halk Hekimliği Uygulamaları ve Toprak” başlıklı bildirin gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir.

Giriş: Halk Hekimliği ve Halk Hekimleri Üzerine

Halk hekimliği, yüzyıllar boyunca halkın kendi sağlığıyla ilgili karşılaştığı problemlere yine kendi imkânlarıyla çözüm bulma gayreti sonucu ortaya çıkmış bir uygulamalar bütünüdür. Pertev Naili Boratav'ın ifadeleriyle “*Halkın olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümü*”¹ olarak da tanımlanabilir. Halk hekimliği uygulamalarında kullanılan malzeme listesine bakıldığında, bunların büyük oranda doğadan elde edildiği görülmektedir. Toprak, su, bitki gibi doğada yalın halde bulunan unsurlar, tecrübe ve gözlem imbiğinden geçirilerek tedavi edici malzemeler olarak kullanılmış ve geleneksel hale gelen bu bilgiler kuşaktan kuşağa aktarılarak tıp biliminin de temelini oluşturmuştur².

Halk hekimliği uygulamalarında görülen önemli özelliklerden biri de, yukarıda bahsi geçen geleneksel hale gelmiş bilginin onu kullanan birey tarafından zihin süzgecinden geçirilmeden kullanılmasıdır. Yani, geleneksel sağaltma yöntemlerini kullanan insanlar, kendilerinden önce bu uygulamaların denendiği ve olumlu sonuçlar verdiği konusunda hemfikirdir. Bundan ötürüdür ki söz konusu uygulamaların sorgulanması, değiştirilmesi veya reddedilmesi, söz konusu kültür atmosferinde yaşayan ve kabullerini buna göre şekillendiren insanlar arasında neredeyse imkânsızdır. Öyle ki bugün dahi modern tıbbın reddettiği bazı uygulamaların halk hekimliği uygulamaları içinde yer alması, bu bağlamda değerlendirilebilir.

Alternatif tıp uygulamaları içinde ana unsur olarak kullanılan nesnelere bakıldığında bu nesnelere çeşitlilik gösterdiği görülecektir. Folklorik tıp ile ilgili yaptığı çalışmalarla bu alanın ilklerinden olan Orhan Acıpayamlı, söz konusu nesnelere merkeze alarak halk hekimliğinde 6 tür sağaltma yöntemi olduğunu ileri sürmüştür.

1-Irvasa yöntemiyle yapılan sağaltmalar: Bu uygulamalar doğrudan vücutla ilgili olmayan, hastayı psikolojik yönden iyileştirmeye dayalı sağaltmalardır.

2-Parpılama yöntemiyle yapılan sağaltmalar: Hastanın vücuduna doğrudan müdahale ederek (çizerek, dokunarak, keserek, delerek veya dağlayarak) yapılan sağaltmalar bütünüdür. Bu uygulamanın cerrahi ile de benzer yönleri bulunmaktadır.

3-Dinsel yolla yapılan sağaltmalar (Dinsel – Büyüsel Sağaltmalar): Mistik yollarla, din ve büyüden faydalanarak yapılan, daha çok manevi ve ruhsal hastalıkların tedavisinde kullanılan sağaltmalardır.

4-Bitkisel kökenli yapılan sağaltmalar: Tedavi edici ana unsurun bitki olduğu uygulamalardır.

5-Hayvansal kökenli yapılan sağaltmalar: Tedavi edici ana unsurun hayvansal bir madde olduğu sağaltmalar bütünüdür.

6-Madensal kökenli yapılan sağaltmalar: Tedavi edici ana unsurun herhangi bir maden veya maden kaynağı (toprak) olduğu geleneksel sağaltmalar bütünüdür³. Görüldüğü üzere bu çalışmada üzerinde durulan toprak, Acıpayamlı'nın tasnifindeki 6. madde içerisinde yer almaktadır.

Ziya Gökalp'a göre Türk Medeniyeti Tarihi şu üç aşamadan oluşmaktadır:

“1. Eski Devir: Türk kavminin zuhurundan Türklerin İslam dinine girmesi zamanına kadar

2. Orta Devir: İslam dinine girmesinden Garp medeniyetini kabul zamanına kadar

¹ Boratav 2013, s. 139.

² Ersoy 2014, s. 186-18.

³ Acıpayamlı 1989, s. 2-4.

3. *Garp medeniyetini kabulünden bugüne kadar*⁴. Yaklaşık 100 yıl önce Ziya Gökalp'ın yapmış olduğu bu tasnifin bugün de geçerli olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, halk hekimlerinin tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve dönüşümleri sağlıklı anlayabilmek için Gökalp'ın “Eski Devir” diye nitelendirdiği döneme yakından bakmak gerekir. İslamiyet öncesi dönemde Türklerde, göçer evli hayat sisteminin yaygın olduğu bilinmektedir. “*Göçebe yaşam tarzı sürekli veya mevsimlik hareketliliği içerdiği için aynı zamanda okuryazar oranının da düşük olmasına sebep olur; çünkü “kitabı” bilgiye ulaşmak için belirli bir mekâna ve zaman dilimine ihtiyaç vardır ki bu da ancak yerleşerek olabilir*”⁵. Bu hayat tarzı, toplumsal iş bölümünün oluşmamasına ve dolayısıyla meslek kollarının da kurumsal bir şekilde dağılmamasına sebep olmuştur. Daha açık bir ifadeyle doktorluk, hâkimlik, eczacılık, yöneticilik, berberlik vs. gibi meslek kolları göçebe hayat şartları içinde farklı farklı insanlarca oluşturulan meslek dallarına ayrılarak icra edilemez. Bunun yerine, toplum içinde diğerlerine göre daha çok bilgi sahibi olan, tecrübeli, tercihen yaşlı ve erkek, “aksakallar” bütün meslekleri kendi bünyelerinde toplayarak topluma hizmet etmeye çalışırlar. Söz gelişi, Dede Korkut anlatmalarının soylayıcısı Dede Korkut, tam da bu profilde karşımıza çıkmaktadır. Bu insanlara farklı Türk boylarında farklı isimler verildiği de bilinmektedir. Şaman, kam, baksı ve ozan bunlardan birkaçıdır.

Konuya yine Türk medeniyet tarihi ölçeğinde bakıldığında, Anadolu'nun yurt edinilmesi ile hemen hemen aynı yıllara rastlayan İslamiyet'in kabulü ve toplum içinde yaygınlaşması, beraberinde yazılı kültürü ve yerleşik hayatı getirmiştir. Zamanla yerleşik hayatın toplum içerisinde yaygınlaşması, iş bölümünün de kurumsal bir şekilde dağılmasını sağlamıştır çünkü yerleşik hayat beraberinde yazıyı, kurumsal düşünebilme yetisini ve nihayet yeni bir hayat sistemini getirmiştir. Sonuç olarak da eskiden kam, ozan, baksı ve şaman olarak karşımıza çıkan, görev yoğunluğu üst seviyede olan kişiler, yeni hayat düzeninde yerlerini aşıklara, doktorlara, müzisyenlere eczacılara vs. bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle toplumsal iş bölümü gerçekleşmiştir. Durum böyle olunca da söz konusu meslekleri edinebilmek için belirli bir eğitim-öğretim sürecinden geçmek, okumak, görece de olsa kurumsal düşünebilme kabiliyeti kazanmak gerekmektedir. Halk hekimleri, söz konusu değişim sonucu iyice belirginleşerek ortaya çıkmış bir meslek kolunun temsilcileridir.

Kültür, Toprak ve Halk Hekimliği

İnsanoğlunun hayatını kuşatan, yapıp ettiklerini doğrudan etkileyen şeylere bakıldığında, bu ‘şey’lerin büyük oranda kişinin kendi tercihlerinin dışında, yani doğduğu andan itibaren vakit geçirdiği / geçirmek zorunda kaldığı unsurlar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ve doğal olarak bunlar, aynı zamanda insanın kültürünü biçimlendiren unsurlardır. Bu unsurlardan en önemlilerinden biri de şüphesiz ki topraktır. Toprak, gerek maddî gerekse manevî anlamda insanoğlunun doğumundan ölümüne değin etkileşimde olduğu ve onu etkileyen bir nesnedir. Geçimini büyük oranda tarım ve hayvancılıkla sağlayan, eken biçen; bunun yanında manevî anlamda varlığının temel kaynağının çamur (yani toprak) olduğuna inanan, vefat eden yakınlarını, eşini dostunu ona emanet eden insanlar için toprak hayatın her noktasında çok önemli bir pozisyonadadır. Öyle ki, “*Türk mitolojisinde toprak, bolluk ve bereket kaynağı, canlıları içerisinde barındıran, besleyen, koruyan bir yaşam mekânı olarak görüldüğu için bir “ana” olarak kabul edilerek “yer ana”, “toprak ana” kavramlarıyla nitelendirilmiş ve canlı bir varlık olarak düşünölmüştür*”⁶. Toprak ile ilgili kültürel verimlere de bakıldığında -mesela Âşık Veysel'in Kara Toprak şiiri- toprağın çok büyük oranda halk nazarında olumlu bir imajının olduğunu ifade etmek yanlış olmasa gerektir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere büyük oranda “sözlü kültür ortamı”⁷ insanlarından müteşekkil olan halk, çok iyi bir bilgi transfercisidir. Yani, hayatının bir yerinde doğru, olumlu ve pozitif olarak anlamlandırıp kodladığı bir şeyden hayatının başka bir yerinde de olumlu, doğru ve pozitif sonuçlar vermesini bekler. Aynı şekilde negatif ve olumsuz olarak anlamlandırıp kodladığı bir hususu/olayı/nesneyi de bağlam farklı da olsa olumsuzlar. Bu bağlamda halkın hayatının birçok eşiğinde olumlu olarak kodlanan toprağın birçok kültürel uygulamada –söz gelimi halk hekimliği uygulamalarında- tedavi edici unsur olarak yer alması da son derece doğal bir sonuçtur.

⁴ Gökbulut 2016, s. 6.

⁵ Özçamca 2007, s. 178.

⁶ Tek 2018, s. 191.

⁷ Sözlü kültür ortamı hakkında detaylı bilgi için bkz Ong 2010.

Toprak, biyolojik ve kimyasal olarak da barındırdığı mineraller ve farklı elementlerle hali hazırda bir cevherdir. Modern tıbbın babası olarak da bilinen Hippocrates tedavisinde önemli olan üç temel özellik hava, su ve **topraktır**⁸.

Toprak, “Arzın yüzeyini ince bir tabaka ile kaplayan, kayaların ve organik maddelerin türlü ayrışma ürünlerinin karışımından meydana gelen, içerisinde ve üzerinde geniş bir canlılar âlemini barındıran, bitkilere durak yeri ve besin kaynağı olan, belli oranlarda su ve hava içeren üç boyutlu bir varlıktır”⁹. Toprağın temel yapı maddelerine bakıldığında bunların %45’inin mineral, %25’inin su, %25’inin hava ve %5’inin de organik madde olduğu görülmektedir (Akalan 1998: 9). Daha çok coğrafya ve biyoloji disiplinlerinden etkilenmekle beraber “toprak bilimi” adı altında müstakil bir alan da gelişmiştir. “Toprak bilimi ilk defa 1878 yılında Dokuchaev tarafından PEDOLOGY olarak isimlendirilmiştir ve bu isimlendirme içerisinde toprakların teşekkülü, orijini (meydana geldiği kaynak) ve yeryüzündeki coğrafik dağılımı dikkate alınmıştır”¹⁰.

Bu bilgiler bağlamında toprakla alakalı Anadolu’nun farklı bölgelerinden derlenmiş 23 halk hekimliği uygulaması ve 2 tane de halk anlatısında toprağın sağaltım işleminde kullanımına örnek olabilecek uygulama aşağıda verilmiştir. 23 uygulamanın yanında 2 adet anonim halk edebiyatı türü içinden numune alınmasının sebebi, bu ürünlerin bilhassa anonim olmaları vesilesiyle toplumun ortak düşünce dünyalarını yansıtmaya potansiyeli taşımalarıdır. Hem ayrıca, yalnızca günümüzde değil, bundan yüzyıllar öncesinde de halkın, toprağı bir sağaltım aracı olarak gördüğünü kanıtlaması bakımından da söz konusu uygulama örnekleri de seçilmiştir. Toprak – halk hekimliği ilişkisi hakkında bir fikir verebilir düşüncesi ile örnekler 25 ile sınırlandırılmıştır. İçerisinde toprağın bulunduğu uygulamaların çok daha fazla sayıda olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

Halk Hekimliği Uygulamaları

1. Arı sokmasına karşı toprak çamur yapılıp arının soktuğu yere sıvanır¹¹. (Adana)
2. Akrep sokmasında, eşilerek yer altından çıkarılan temiz toprak, çamur yapılır ve içine limontuzu katılarak sokulan yere sürülür¹². (Kars)
3. Koça/Kotça/Siğil- Abdest alınır. Soğan ikiye bölünüp 11 tane Fil suresi okunup soğana üflenir. Soğan kapatılıp toprağa gömülür. Çürümesi beklenir¹³. (Rize)
4. Ay yeni çıktığı zaman aya bakarak bir adım atılır. “ Ay sen güzel, ben güzel bu miskin elimde ne gezer.” denir. Bu işlem yedi adım atarak 7 kez tekrar eder. Bu işlemden sonra arkaya bakmadan yere eğilip arkadan toprak alınır ve koçaya sürülür¹⁴. (Rize)
5. Meloni kalkması (Kurdeşen dökmek/ Ciltte kabarcıklar oluşması): Gün ışığı görmemiş toprağa sarımsak, zeytinyağı ve insan idrarı eklenip karıştırılır. Bütün vücuda sürülür¹⁵. (Rize)
6. Ölenin Yakınını Sakinleştirme: Ölenin arkasından fenalaşan kişiye ölenin toprağından atılır. Ancak toprak atılan kişi bu durumu fark etmemelidir¹⁶. (Rize)
7. Rahna Çakuma(gece yangını/ uçuk) Evin altındaki temel toprağından besmele çekerek toprak alınır. Rahna çakuma olan kısım ıslatılır. Islak kısma toprak yapıştırılır. Ertesi gün toprak ile beraber rahna çakumanın kabuğu da kopar¹⁷. (Rize)
8. Arının soktuğu yere ham toprak, yoğurt ve zeytinyağı karışımı sürülür¹⁸. (Kars)
9. Güneş ışınının zararlı olduğu ve yararlı olduğu tedaviler kesin çizgilerle ayrılmıştır. Örneğin güneş görmemesi gerek bir toprağın kullanılacağı bir tedavi de güneş gören bir toprağın kullanılması tedaviye ihanettir ve yeni hastalıkların doğmasına sebep olabilir¹⁹. (Rize)

⁸ Kaplan 2008, s. 59.

⁹ Akalan 1988, s. 8.

¹⁰ (<http://gmyo.gumushane.edu.tr/media/uploads/gmyo-bitkisel/files/toprak-dersi-notlar.pdf>)

¹¹ Özgen 2007, s. 47.

¹² Öncül 2011, s. 50.

¹³ Sinoğlu 2017, s. 168-169.

¹⁴ Sinoğlu 2017, s. 172.

¹⁵ Sinoğlu 2017, s. 175.

¹⁶ Sinoğlu 2017, s. 178.

¹⁷ Sinoğlu 2017, s. 180.

¹⁸ Öncül 2011, s. 50.

¹⁹ Sinoğlu 2017, s. 227-228.

10. Bezeleme/Boğaz Şişmesi Ocağı- Balıkesir'in Balya ilçesinin Akbaş köyü yakınlarında bulunan ve adına "Hacı Toprağı" denilen toprak kullanılır. Ocaklı kişi ellerini bu toprağa bular. Daha sonra "Euzubillahimeşşeytanirracim Bismillahirrahmanirrahim, Benim ellerim değil Fadime Anamızın elleri, benim dillerim değil Fatma Anamızın dilleri. Ne yapıyorsun? Bezeme yapıyorum. Bezesem de geçer, bezemesem de geçer" diyerek önce hastanın sağından başlayarak her yanını sıvazlar. Bu işlem hastanın sağına üç defa yapılır. Daha sonra aynı işlem hastanın sol tarafında ve bütün vücuduna uygulanır²⁰. (Balıkesir/Balya)
11. Doğumdan sonra eşin düşmemesi için toprak (höllük) konur²¹. (Sivas)
12. Doğum yapan kadın yatağının etrafına, her iki ucu yastığın altına gelecek şekilde bir kıl urgan serilir. Yastığının kenarına bir dare, bıçak veya başka demirden bir alet bırakılır. Kadın yedi gün süreyle her nereye giderse bu demiri yanında taşır. Doğum yapan kadın, birinci gün kesinlikle yalnız bırakılmaz. Kadının boynuna küçük bir "hamail" denen, küçük boy Kur'an asılır, saçına da bir çuvaldız takılır. Tarladan getirdikleri temiz toprak önce kalbura vurulur, sonra kavrulur. Hülük denen bu toprağın bir kısmını annenin yatağının altına, bir kısmını da bebeğin kundağının altına serilir. Bir hafta boyunca geceleri evin ışıkları söndürülmez. Anne yemek yerken yanındaki çuvaldızı yemeğin içine kor, sonra tekrar saçına takar²². (Diyarbakır/Ergani)
13. Karıncalık Ocağı - Anne tarafından getirilen çocuğun iyileşmesi için ocaklı, bir karınca yuvası bulur. Bu uygulamayı tekrar tekrar başka hastalar üzerinde yapma tecrübesine de sahip olduğu için karınca yuvasını bulmada sıkıntı yaşamayan ocaklı kişi, üç ihlâs bir Fatıha okuyarak yuvanın giriş tarafına evinden götürdüğu iki çırayı diker ve yakar. Yanan çıranın üzerinde oluşan tütsüde, annenin kucadıından alınan bebeği gezdirir. Ocaklı tarafından kucakta tütsü üzerinde tur attırılan çocuk, tekrar anneye verilir. Anne arkasına hiç bakmadan, ocağın evine gider. Arkasından ocaklı kişi, karınca yuvasından aldığı toprakla kendi evindeki sudan, bir çamur karışımı hazırlar. Çamuru, sorunlu bölgeye sürer ve iki gün suya değdirilmez. İki gün içerisinde çamurlar kuruyup kendiliğinden dökülünce, iyileşme gerçekleşmiş olur²³. (Yozgat)
14. Kırk düşmesi çocuğun vücuduna uğradıysa çocuk hiçbir şey yiyemez hale gelir vücudundaki etler zayıflıktan sarkmaya başlar bunun tedavisi için bir kaba el değmemiş bir yerden kırk parça toprak konulur arkasından kırk parça ot süpürgesi kırığı ilave edilir bu karışım kırk düşen çocukla beraber üç yol ağzına götürülür. Üç yol ağzında yere bir sacayak konulur, sacayağın üstüne bir süpürge bırakılır. Çocuk süpürge üstüne oturtularak yıkanır. Çocuğun annesi çocuğun iyileşeceğine kalpten inanırsa çocuktan kırk düşmesi kalkar²⁴. (Antalya/Korkuteli)
15. Kırk düşmesi: Kırk düşmesi aynı anda doğan iki çocuktan birisine olabileceği gibi cenaze geçerken uyuyan çocuklara da düşebilir. Çocuğa kırk düşmesi ölen birinden düşmüşse, cenaze gömüldükten sonra onun mezarından bir avuç toprak getirilir. Bu toprak bir kaba konulur, kaba çocuğu yıkayacak kadar su ilave edilir bu su ile de 16 çocuk yıkanır. Böylece çocuktan kırk kalkar. Eğer buna rağmen çocuktan kırk kalkmaz ise çocuk kabirliğe götürülüp gezdirilir²⁵. (Antalya/Korkuteli)
16. Kuduruk, kuduz: Kuduz hayvan silahla öldürülüp derisi toprağa gömülür²⁶. (Ordu/Mesudiye)
17. İç bozulması, bağırsak sıyrıntısı, hötürek ve tırl: Hasta, içerisinde ısıtılmış toprak bulunan torbanın üstüne oturtulur²⁷. (Ordu/Mesudiye)
18. Kurdeşen: Kırmızı toprak su ile karıştırılıp içilir²⁸. (Ordu/Mesudiye)
19. Çıban, sivilce: Sivilcelere ay ışığında toprak sürülür²⁹. (Ordu/Mesudiye)
20. Delilik - Yatır ve diğer mezarlardan alınan toprak hastaya yedirilir³⁰. (Ordu/Mesudiye)
21. Köstü-Köstebek – Ocaklı, yedi yerden aldığı kösnü toprağına üç kere tükürüp içine su katıp çamur haline getirir. Yara üzerine üç kere tükürdükten sonra "el benden sebep Allah'tan" diyerek bir

²⁰ Kumartaşoğlu 2012, s. 248.

²¹ Polat 1995, s. 18.

²² Uçak 2007, s. 64.

²³ Uyar 2013, s. 47.

²⁴ Gönenç 2011, s. 15.

²⁵ Gönenç 2011, s. 16.

²⁶ Dinç 1971, s. 68.

²⁷ Dinç 1971, s. 49.

²⁸ Dinç 1971, s. 67.

²⁹ Dinç 1971, s. 68.

³⁰ Dinç 1971, s. 79.

- miktar çamuru kösnüye sürer ve sarar. Kalan çamuru da sarıp hastaya verir. Hasta çamuru bir bez içinde saklar. Çamur kurudukça kösnünün de kuruyacağına inanılır³¹. (Konya/Karapınar)
22. Nazar Değmesi: İsabete uğramış kişiler “sakar” veya “şum” kişi diye bilinenlerin bastığı topraktan yalarsa nazardan kurtulacağına inanılır³². (Konya)
23. Alazlanma – Alerji nedeniyle yer yer iri kabarcıklar ve çok kaşınma şeklinde oluşan bir cilt hastalığı. Burhan Dede Tekkesinden alınan toprak çamur yapılıp deriye sürülür³³. (Konya)
24. Bal Böğrek Hikâyesinden:
 “Bal Boğrek bunun söyleyince, Banliboz ‘çarpada’ geldi başına: ‘Geçmiş olsun gardaş, bu hâl nedir?’ ‘Heç sorma gardaş’ dedi. Dineldi orıya.
 ‘Gardaş ben ağzımı açarım dedi. Ağzımdan su akıya başlar, ayağımın yerinden bir pança toprak al, ağzımdan akan selin önüne dut -dedi- suyun balçık eyle. O gırık yerine yarısını sür, yarısını da bir yerin tuğ! Anneyin gözleri de görmez oldu evde. Anuzu besmele çek, Hızır duasını üç sefer oku; annenin gözlerine sür! İnşallah Allah’a sığınır söylerim ki annenin gözleri de açılır. Ağlenme gardaş.’ dedi. Ve dediği gimi yaptı. O yaptığı balçıktan gırık yerine sürdü, silkinip kaktı: ‘Bin gardaş üstüme.’ dedi³⁴”.
25. Âşık Garip Hikâyesinden:
 “Oğlum, gel şu atın sağ ayağını kaldır. Nalımdan üç kere öp de ayağını bastığı yerden, bir avuç toprak al da, üç İhlas, bir Fatiha oku da, bir çevreye bağlayasın. Uğruna ananın iki gözleri alil oldu. Varınca gözlerine sürüver, gene evvelki gibi iyi olur.’, deyince Âşık Garib, atın sağ ayağını kaldırdı, üç kere öptü. Bastığı yerden bir avuç toprak alub, üç İhlas, bir Fatiha okuyub bir yağlık ucuna bağladı³⁵”.

Uygulamaların Analizi ve Değerlendirilmesi

Toprak her şeyden önce, hava, su ve ateşle birlikte varlığın esasını teşkil ettiğine inanılan anasır-ı erbadan (dört elementten) biridir. Bu dörtlü içerisinde madenlerin kaynağı olarak da yer alır ve dolayısıyla halk hekimliğinde madensel bir em olarak değerlendirilebilir. Toprak, yukarıdaki halk hekimliği uygulamalarının tamamında ana unsur olmakla beraber bazılarında tek başına kullanılırken pek çoğunda ise çeşitli unsurlarla bir araya gelerek kompleks bir yapı içerisinde karşımızda bulunmaktadır.

a) Toprağın Yalın Halde Kullanıldığı Uygulamalar

Toprağın tek başına kullanıldığı uygulamalar 11, 17, 19, 20, 22 ve 23 numaralı uygulamalardır. Bu uygulamalarda her ne kadar toprak tek başına gibi görünse de toprağın ısıtılması, mezardan elde edilmesi, daha önce üzerine sakar veya uğursuz olduğuna inanılan birinin basması ve ay ışığında kullanılması da üzerinde durulması gereken hususlardır. Karın ağrısı için ısıtılmış toprağa oturma uygulaması bu uygulamalar içinde mistik olmayan, rasyonel ve modern bilimle örtüşen tek uygulamadır. Zira bilindiği üzere, sancı veren yere sıcak tampon uygulamak acıyı hafifletebilir. Sıcak ile birlikte toprağın içinde bulunan minerallerin de etki gücü artar. 11. uygulamada karşımıza çıkan “höllük” halk arasında ısıtılmış toprağa verilen bir isimdir. 19. uygulamada yer alan sivilcelere toprak sürme işlemi esnasında ay ışığına ihtiyaç duyulması, insanoğlunun ayın gizli güçlerinin olduğuna inandığı şeklinde yorumlanabilir. Söz konusu güçle beraber tedavinin etkinliği arttırılmak istenmiştir. 20, 22 ve 23. uygulamalarda toprağın yendiği ve yalandığı görülmektedir. 20. uygulamada yenen toprağın bir yatırdan yahut mezarlıktan alınması, doğrudan atalar kültüyle ilişkilidir. Bu uygulamada, ilgili yerlerde yatan ve artık bir bakıma “toprak” olan atalardan doğrudan fayda umma durumunun olduğu görülmektedir. 23. uygulama da 20. uygulama ile benzer şekilde atalar kültüyle ilişkilidir. Tedavide kullanılan toprağın herhangi bir toprak değil de Burhan Dede Tekkesi’nden alınan toprak olması, aynı zamanda Türk kültüründe evliya/veli kültüne verilen önemi de göstermesi bakımından önemlidir. Evliya/veli kültü, “yaşarken Allah’ın sevgili kulları olarak bilinen, toplum tarafından sevilen ve saygı duyulan keramet sahibi kimselerin bu güçlerini öldükten sonra da devam ettirerek

³¹ Demren 2008, s. 193.

³² Çevik 2008, s. 236.

³³ Çevik 2008, s. 34.

³⁴ Görkem 2000, s. 243.

³⁵ Türkmen 1995, s. 181.

yardımlarının dokunabileceğine dair inançtan kaynaklanmaktadır³⁶”. 22. uygulama ise dinsel-büyüsel sağaltma örneği olarak değerlendirilebilir.

Frazer, büyüünün dayandığı temel ilkeleri iki ana gruba ayırır. Bunlardan birincisi “Benzer benzeri meydana getirir” ilkesi, ikincisi ise birbiriyle bağlantılı olan şeyler, fiziksel temas ortadan kalktıktan sonra da uzaktan birbirini etkiler ilkesidir³⁷. İlk ilke bu haliyle “taklit” unsuruna dayanırken ikinci ilkede taklidin yanında zıtlık ilkesi de bulunmaktadır. 22 numaralı uygulama ikinci ilkeye göre yorumlanmalıdır zira, hastanın sakar veya uğursuz birinin bastığı toprağı yalaması, büyüünün zıtlık ilkesine göre hareket edildiğini gösterir. Sakar ve uğursuz kişideki negatiflik, büyüünün dönüştürücü gücü ile birlikte pozitifliğe çevrilmek istenmiştir. Ayrıca, hastanın toprağı yalayarak doğrudan vücuduna alması da tedavinin gücünü arttırmak için yapılan bir diğer işlemdir.

b) Toprağın Kompleks Halde Kullanıldığı Uygulamalar

Yukarıda toprağın yalın halde kullanıldığı 6 sağaltma yöntemlerinin dışında kalan 17 uygulama ve anlatılar içerisinde yer alan 2 uygulamada, toprağın bir veya birkaç unsurla birleşerek tedavide kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu uygulamalara bakıldığında bunların altısında (1, 2, 5, 8 ve 18 ve 21. uygulamalar) toprağın nebatik ve zirai pratikler içinde kullanıldığı görülmektedir. 1 ve 2. uygulamalarda zehirli hayvan ısırıklarına karşı toprağın su ile birleştirilerek çamur hale getirilmesi ve çamur halinde problemlili yere sürülmesi, çamurun ilgili insanların günlük hayatındaki olumlu referanslarının bu uygulamalara transferi şeklinde yorumlanabilir. Çamurun, kırsalda daha çok temizleyici olarak ve ev yapımında harç görevinde kullanıldığı bilinmektedir. Her iki kullanımda da çamur, pozitif bir imajla karşımızdadır. Ayrıca 21. uygulamada da bir halk hikâyesinde çamurun tedavi edici yönüyle karşımıza çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla çamurun (toprak+su) halk hekimliği uygulamalarında çokça karşımıza çıkması tesadüfi değildir. Diğer uygulamalara bakıldığında toprakla limontuzunun, sarımsağın, zeytinyağının, yoğurdun ve insan idrarının karıştırılarak uygulandığı görülmektedir. Bu nesnelere içinde en dikkat çekici olan insan idrarıdır. “*İdrar, böbreklerde üretilen kompleks bir çözeltilidir. İçinde sudan başka organik (üre, ürik asit, kreatinin, amonyak aminoasitler, pürinler, indikan, fenol kresol, hormon metabolitleri, vitaminler, vitamin metabolitleri ve enzimler) ve inorganik birleşikler (sodyum, potasyum, kalsiyum, magnezyum, klor, fosfor, demir, bakır, çinko, iyot, flor, kurşun ve kobalt) bulunur*”³⁸. Görüldüğü üzere aslında idrar son derece zengin içerikli bir nesnedir. Kültürde her ne kadar olumsuz bir imaja sahip olsa da bilhassa halk hekimliği uygulamalarında idrar kullanımı, halkın gözlem yeteneğini ve deneme yanılma metodunun işe yaradığını göstermesi bakımından önemlidir.

Toprağın kompleks bir yapı içinde yer aldığı uygulamalardan 13 tanesi (3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 24 ve 25. uygulamalar) ise dinsel – büyüsel sağaltma örneğidir. Bütün halk hekimliği uygulamaları içinde en kompleks sağaltmalar olarak da nitelendirilebilecek olan bu tür uygulamalar, daha çok modern tıbbın çare üretmediği hastalıklar için kullanılmaktadır. Bedensel ve zihinsel engeller, çocuksuzluk, talihsizlik vb. problemler bu grup içindedir. Yukarıda bahsi geçen 13 dinsel – büyüsel uygulamanın 10 tanesi (3, 4, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 24 ve 25. uygulamalar) büyüünün “benzer benzeri çeker” ilkesine göre; 3 tanesi (6, 15 ve 16. uygulamalar) ise büyüünün “zıtlık” ilkesine göre şekillenmiştir. “Benzer benzeri çeker” ilkesine göre kurgulanan uygulamalarda “taklit” ön plandadır. 3. uygulamada toprağa gömülen soğanın çürümesi, 13 ve 21. uygulamalarda çamurun kuruması, hastalığın tedavisine benzetilmiştir. Bu uygulamalarda tedavinin süreç gerektirdiği bildirilmekle beraber ve hastanın sabretmesi de telkin edilmektedir. Hem bu 3 uygulamada hem de diğer taklide dayalı uygulamalarda toprakla birlikte başat unsurun dini pratikler olduğu görülmektedir. 11 kez fil suresinin okunması (3), toprağın besmele çekilerek alınması (7), “Euzubillahimineşşeytanirracim Bismillahirrahmanirrahim, Benim ellerim değil Fadime Anamızın elleri, benim dillerim değil Fatma Anamızın dilleri” ifadeleri kullanılarak sözlere başlanması (10), lohusanın boynuna küçük bir Kur’an asılması (12), tedavi öncesinde üç ihlas ve bir fatiha surelerinin okunması (13, 25), tedavi esnasında “El benden sebep Allah’tan” denmesi, tedavilerin dini boyutunu gösterirken; koça tedavisinde “Ay sen

³⁶ Ocak 1992’den aktaran Tek 2018, s. 199.

³⁷ Frazer 1933’ten aktaran Örnek 1966, s. 34.

³⁸http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C4%B0drar%C4%B1n%20Fiziksel%20Ve%20Kimyasal%20Analizi.pdf

güzel, ben güzel bu miskin elimde ne gezer.” sözlerinin 7 kez söylenmesi (4), kesinlikle güneş görmemiş toprağın kullanılması gereken bir durumda güneş görmüş toprak kullanıldığında başka hastalıkların çıkacağına olan inanç (9), tedavi işleminin hastanın önce sağına, sonra soluna ve en sonda tüm vücuda üç kez uygulanması (10), lohusanın 7 gün boyunca yanında demir taşınması ve 7 gün evin ışıklarının söndürülmemesi (12), tedavi olan çocuğun annesinin asla arkasına bakmaması (13), tedavide 40 parça toprağın kullanılması ve bu toprakların 3 yol ağzına getirilmesi (14), kırk düşmesi tedavisinde 16 çocuğun topraklı suda yıkanması (15), 7 yerden alınan kösnü toprağına 3 kere tükürülmesi (21) tedavilerin büyüsel yönünü göstermektedir. Büyüsel uygulamalarda pratiklerin uygulanması sayısı dikkat çekicidir. 7 ve 3 en çok kullanılan sayılardır. Bu sayılar, formülistik sayılardır ve tektirler.

Büyüsel uygulamalar içinde tedavide “zıtlık” ilkesinin kullanıldığı üç uygulamaya bakıldığında sakinleştirici ve tedavi edici olarak ölen kişinin toprağının kullanıldığı (6 ve 15) görülmektedir. Bir uygulamada (16) ise kuduz hastalığına yakalanan birinin iyileşmesi için kuduz bir hayvanın öldürülüp toprağına gömülmesi gerekmektedir.

Sonuç

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere toprak, halk hekimliği uygulamalarının çok önemli bir malzemesidir. 25 uygulamanın 6’sında toprağın yalın halde, 19’unda ise kompleks bir yapıda tedavi edici unsur olarak kullanıldığı görülmektedir. Toprağın yalın halde kullanıldığı 6 uygulamanın ikisi madensel kökenli sağaltma olarak değerlendirilebilir. Kalan 4 uygulamada ise dinsel-büyüsel sağaltma yöntemi kullanılmıştır. 19 kompleks uygulamanın 6’sı, bitkisel tedavi grubuna girerken 13 uygulamada ise dinsel – büyüsel sağaltma metodu kullanılmıştır. Bu haliyle toplam 25 uygulamada 17 dinsel – büyüsel uygulama, 6 bitkisel kökenli, 2 de madensel kökenli sağaltma yöntemi kullanıldığı görülmektedir. Dinsel büyüsel pratikler uygulamaların %68’ini, bitkisel kökenli pratikler uygulamaların %24’ünü ve son olarak da madensel kökenli uygulamalar bütün uygulamaların %8’ini oluşturmaktadır³⁹.

Birçok uygulamada toprağın su ile karıştırılarak çamur haline getirilmesi, işlemi yapanların toprağın gücü/kutsallığı ile suyun gücünü/kutsallığını birleştirerek daha kompleks ve güçlü bir malzeme oluşturma çabaları olarak okunmalıdır. Uygulamaların bütününe bakıldığında toprak ile birlikte halkın kendi kültürel kodlarından parçaları ilgili uygulamalara eklediği görülmektedir. Söz gelimi Fadime Ana fenomeni, üç, yedi, kırk gibi formülistik sayılar, ziyaret yerlerine bağlı ata/evliya kültü gibi olgular da uygulamalar içinde dikkat çekmektedir. Mesela, halkın Fadime Ana adını verdiği kişi aslında, Hz. Muhammed’in kızı, Hz. Ali’nin eşidir. Gerek sünnî, gerekse gayri sünnî kesimlerde Fadime Ana fenomeninin kullanılması bu bağlamda yorumlanabilir. Kullanılan formülistik sayılara dikkat edildiğinde aynı sayıların yine pek çok farklı kültürel pratikte kullanıldığı görülmektedir. Sayıların çoğunlukla tek olması, İslamiyet’teki vahdaniyet inancıyla birlikte düşünülebilir. Toprağın bir evliya, derviş, ziyaret yeri veya mezarlıktan alınması ise, atalar kültü ile doğrudan ilişkilidir.

Yukarıda kısaca değinilen kültürel uygulamaların arka planına daha yakından ve derinden bakıldığında, onu ortaya çıkaran halkın kültürel kodlarına daha kolay ulaşmak mümkündür.

³⁹ Madensel kökenli uygulamalar için toprağın yalın halde kullanıldığı uygulamalar değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Acıpayamlı, O. (1989). Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi. *Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri – Ankara 23-25 Kasım 1988*, (s. 2-4). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Akalan, İ. (1998). *Toprak Bilgisi*. Ankara: AÜ Ziraat Fakültesi.
- Çevik, B. (2008). *Konya'da Halk Hekimliği Uygulamalarının Dünü ve Bugünü*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas.
- Demren, Ö. (2008). Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Şamanizm. *Folklor/Edebiyat* 14 (56), 185-210.
- Dinç, İ. (1971). *Halk Hekimliği ve Halk Veterinerliği*, Ankara Üniversitesi DTCF. Basılmamış Mezuniyet Tezi. Ankara.
- Ersoy, R. (2014). Modernizm-Post Modernizm Bağlamında Geleneksel Tıp Uygulamalarının Güncelliği Üzerine Bir Değerlendirme. *Milli Folklor*, 26, 182-192.
- Frazer, J.G. (1933). *The Golden Bough*. London: Macmillan.
- Gökbulut, S. (2016). Türk Medeniyeti Tarihi – Ziya Gökalp. *Tarih Kritik*, 2 (4), 6-9.
- Gönenç, A. (2011). *Antalya İli Korkuteli İlçesinde Halk İnanışları ve Halk Hekimliği*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Görkem, İ. (2000). *Halk Hikâyeleri Araştırmaları - Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuarı*. Ankara: Akçağ.
- Kaplan, M. (2008). *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın –Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çatışma*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Kumartaşıoğlu, S. (2012). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Balıkesir.
- Ocak, A.Y. (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnâmeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ong, W.J. (2010). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi*, İstanbul: Metis.
- Öncül, K. (2011). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Halk Hekimliği (Kars-İğdır)*. Kars: Kafkas Üniversitesi Türk Halkbilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Örnek, S.V. (1966). *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtil İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi.
- Özçamca, S. (2007). Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 177-184.
- Özgen, Z.N. (2007). *Adana (Merkez) Halk Hekimliği Araştırması*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana.
- Polat, H.H. (1995). *Sivas Ulaş'ta Halk Hekimliği Uygulamaları*, Ankara: Ürün.

Sinoğlu, S. (2017). *Rize İlinde Geleneksel Halk Hekimliği Uygulamaları*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Rize.

Tek, R. (2018). Anadolu Türk Halk Hekimliğinde Toprak. *SEFAD*, 39, 189-204.

Türkmen, F. (1995). *Âşık Garip Hikâyesi İnceleme-Metin*, Ankara: Akçağ.

Uçak, S. (2007). *Ergani'de Eski Türk İnançlarının İzleri ve Halk Hekimliği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya.

Uyar, A. (2013). *Hekimliği Kapsamında Yozgat Ocakları*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Yozgat.

İnternet Kaynakları

<http://gmyo.gumushane.edu.tr/media/uploads/gmyo-bitkisel/files/toprak-dersi-notlar.pdf> Erişim Tarihi: 18.02.2021, Erişim Saati: 18:10.

http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C4%B0drar%C4%B1n%20Fiziksel%20Ve%20Kimyasal%20Analizi.pdf Erişim Tarihi: 20.02.2021, Erişim Saati: 20:55.